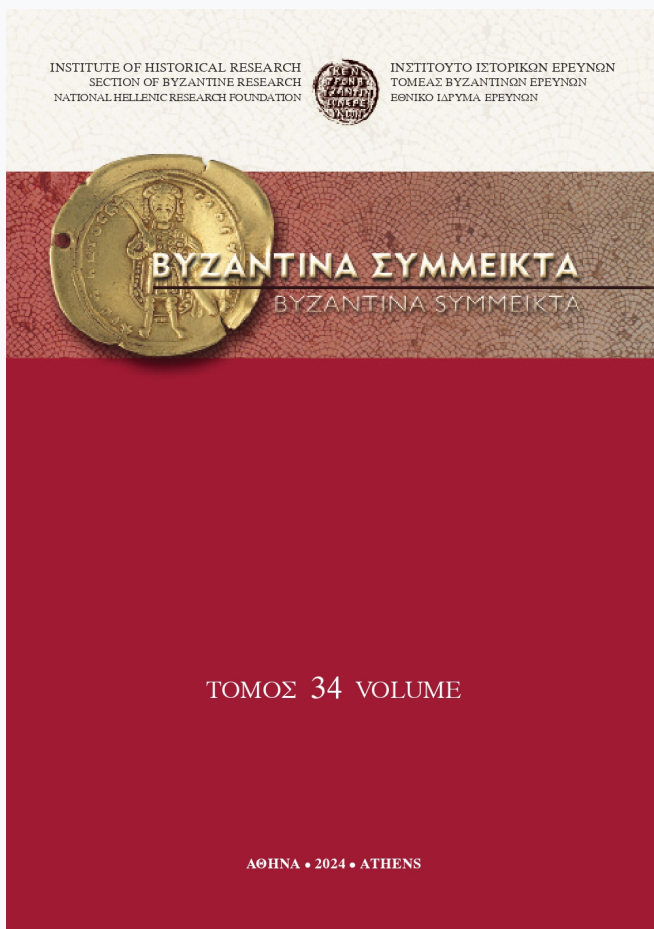

Byzantina Symmeikta

Vol 34 (2024)

BYZANTINA SYMMEIKTA 34

N. Zarras, Ideology and Patronage in Byzantium: Dedicatory Inscriptions and Patron Images from Middle Byzantine Macedonia (Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization 21), εκδ. Brepols, Turnhout 2023

Δημήτρης ΛΙΑΚΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.39247](https://doi.org/10.12681/byzsym.39247)

Copyright © 2024, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΙΑΚΟΣ Δ. (2024). N. Zarras, Ideology and Patronage in Byzantium: Dedicatory Inscriptions and Patron Images from Middle Byzantine Macedonia (Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization 21), εκδ. Brepols, Turnhout 2023: Book Review. *Byzantina Symmeikta*, 34, 435–447. <https://doi.org/10.12681/byzsym.39247>

N. ZARRAS, *Ideology and Patronage in Byzantium: Dedicatory Inscriptions and Patron Images from Middle Byzantine Macedonia* (Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization 21), εκδ. Brepols, Turnhout 2023, 117 σελίδες. ISBN 978-2-503-60533-3

Στα τέλη του 19ου και στις αρχές 20ου αι. οι πρώτες δημοσιεύσεις του Gabriel Millet για τις επιγραφές του Μυστρά (το 1899 και 1906) και ορισμένες επιγραφές του Αγίου Όρους (το 1905), των Johannes Mordtmann (το 1884) και Ματθαίου Παρανίκα (το 1900) για επιγραφές από τη Θράκη, καθώς και το πολύτιμο σύνταγμα των επιγραφών του Αγίου Όρους που εξέδωσαν οι Gabriel Millet, Jules Pargoire και Louis Petit (το 1904), δεν προμήνυαν σε τίποτε τη δυναμική στροφή της έρευνας για τη βυζαντινή επιγραφική που εγκαινιάζεται μισό περίπου αιώνα μετά. Από τα μέσα του 20ου αι. και μέχρι τις μέρες μας η σπουδή της βυζαντινής επιγραφικής γνωρίζει άνθηση, όπως τεκμαίρεται από το εύρος των μελετών, κατά κύριο λόγο άρθρων και μονογραφιών, αλλά και ορισμένων διδακτορικών διατριβών, που αφορούν είτε μεμονωμένες επιγραφές, είτε επιγραφικά σύνολα. Είναι γεγονός ότι το έντονο πλέον ενδιαφέρον της έρευνας ανανεώθηκε και με τα αφιερωμένα στην επιγραφική συνέδρια, που διοργανώθηκαν τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα (στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων το 2015) και το εξωτερικό (στην Ακαδημία Καλών Τεχνών Βουλγαρίας το 2016 και στην Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών το 2017). Στην πολύ πρόσφατη βιβλιογραφία έρχεται να προστεθεί και η μονογραφία του Νεκτάριου Ζάρρα με τίτλο *Ideology and Patronage in Byzantium: Dedicatory Inscriptions and Patron Images from Middle Byzantine Macedonia and Thrace*, που κυκλοφόρησε το 2023 από τη σειρά Byzantios των εκδόσεων Brepols. Πρόκειται για τον καρπό της έρευνάς του, που εκπόνησε στο πλαίσιο της υποτροφίας Alexander von Humboldt κατά τα έτη 2016-2018 στο Institut für Byzantinistik und Neogräzistik του Πανεπιστημίου του Münster.

Η έρευνα του συγγραφέα κινήθηκε σε δύο άξονες: στην εξέταση τριάντα δύο μεσοβυζαντινών επιγραφών από τη Μακεδονία και τη Θράκη, αλλά και την εμβριθή επισκόπηση της κτητορικής δραστηριότητας στο ύστερο Βυζάντιο, η οποία τον οδήγησε στη δημοσίευση το 2021 μιας αξιόλογης μελέτης για τον πιο emblematicό κτήτορα στην Κωνσταντινούπολη του 14ου αι., του Θεόδωρου Μετοχίτη¹.

Το βιβλίο διαρθρώνεται ως εξής: προτάσσονται οι κατάλογοι εικόνων και συντομογραφιών, ακολουθούν ο πρόλογος, η εισαγωγή, οι τρεις κύριες θεματικές ενότητες, τα συμπεράσματα, η βιβλιογραφία και ολοκληρώνεται με τέσσερα άκρως χρήσιμα ευρητήρια: προσωπογραφικό, γεωγραφικό, μνημείων και εικονογραφικό. Το κείμενο στις τρεις θεματικές ενότητες συνοδεύει η έγχρωμη εικονογράφηση, που βοηθά τον αναγνώστη να αποκτήσει ίδια αντίληψη του εξεταζόμενου επιγραφικού υλικού. Η αισθητική και η εν γένει επιμέλεια της έκδοσης ακολουθούν τα καθιερωμένα πρότυπα της σειράς Byzantios του εκδοτικού οίκου Brepols.

Η πρώτη θεματική ενότητα αφορά τη χορηγία στα αμυντικά έργα, όπως αυτή τεκμηριώνεται από το επιγραφικό υλικό, εστιάζοντας στους στρατιωτικούς, αλλά και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους ως κτήτορες αμυντικών έργων. Η δεύτερη αναφέρεται στη στρατιωτική χορηγία και αναπτύσσεται σε τρία κεφάλαια: στο πρώτο εξετάζεται η χορηγία στην περίοδο των Κοιμηνών με έμφαση στο ρόλο της στρατιωτικής αριστοκρατίας, στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται ο ρόλος της τοπικής ελίτ, ενώ το τρίτο πραγματεύεται την εκκλησιαστική χορηγία και συγκεκριμένα το ρόλο των μητροπολιτών. Η τρίτη θεματική ενότητα εστιάζει στη χορηγία την περίοδο των Αγγέλων και για πρώτη φορά μελετάται αναλυτικά η επιγραφή στο καθολικό της μονής του Χριστού (1194) στον Κορύλοβο Δράμας, που μνημονεύει τον αυτοκράτορα Ισαάκιο Β΄ Άγγελο (1185-1195): στη συγκεκριμένη περίπτωση ο συγγραφέας, μέσα από τη μελέτη των ιστορικών πηγών και γεγονότων που σχετίζονται άμεσα με την περιοχή, προτείνει με πειστικά επιχειρήματα τη σύνδεση της χορηγικής δραστηριότητας με το συγγενικό περιβάλλον του αυτοκράτορα.

Οι επιγραφές που περιλαμβάνονται στο βιβλίο είναι στην πλειοψηφία τους γνωστές στη βιβλιογραφία, αλλά, όπως αναφέρει ο συγγραφέας στην αρχή του, η πρωτοτυπία της μελέτης βασίζεται στον διαφορετικό τρόπο ανάγνωσης των επιγραφών, που έχει ως βασικό κριτήριο τους τρόπους προβολής των χορηγών.

---

1. N. ZARRAS, *Illness and Healing: The Ministry Cycle in the Chora Monastery and the Literary Oeuvre of Theodore Metochites*, *DOP* 75 (2021), 85-119.

Για τον σκοπό αυτό ο Ζάρρας αξιοποιεί μια μεγάλη ποικιλία κειμένων, όπως ιστορικές πηγές, εγκωμιαστικά κείμενα, κτητορικά μοναστικά τυπικά, αναφορές σε φιλοσοφικά κείμενα, αλλά και πρωτογενές αρχαιολογικό υλικό, τα οποία σε συνδυασμό με την εικονογραφία και την ερμηνεία του χώρου του βυζαντινού ναού, προσφέρουν μια πρωτότυπη και συνθετική ερμηνεία του επιγραφικού υλικού.

Στην πρώτη θεματική ενότητα το πρώτο κεφάλαιο με τίτλο *Military Patronage of Defensive Works* για τις κτητορικές επιγραφές στα αμυντικά έργα έχει ιδιαίτερη σπουδαιότητα για την έρευνα, διότι για πρώτη φορά συγκεντρώνεται και μελετάται συστηματικά το υλικό από την περιοχή της Μακεδονίας και της Θράκης στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Ο συγγραφέας με κριτήριο πάντα, όπως αναφέρει και στην εισαγωγή, τον τρόπο προβολής των κτητόρων και το ιδεολογικό βάρος στα μηνύματα των επιγραφών επιλέγει αρκετές από τις πιο ενδιαφέρουσες στη γεωγραφική αυτή περιοχή και προχωρά σε σημαντικές παρατηρήσεις για τη σημασία της χορηγίας στη στρατιωτική διοίκηση, χρησιμοποιώντας ως συγκριτικά παραδείγματα χορηγίας από στρατιωτικούς της πρωτεύουσας καθώς και από αυτοκράτορες με ιδιαίτερη στρατιωτική και χορηγική δραστηριότητα. Η σύγκριση αυτή οδηγεί σε καίριες παρατηρήσεις για την επίδραση που ασκεί η Κωνσταντινούπολη στους σκοπούς της χορηγίας στις κοντινές της επαρχίες. Πέρα από την αυτονόητη σημασία των αμυντικών έργων για την ασφάλεια, οι επιγραφές σε οχυρώσεις προβάλλουν την προσωπικότητα του στρατιωτικού αξιωματούχου που εμπλέκεται στην κατασκευή και την επιδιόρθωση των έργων αυτών, όπως πολύ εύστοχα αναλύει ο συγγραφέας. Είναι αξιοσημείωτη η παρατήρησή του ότι η στρατιωτική χορηγική δραστηριότητα συνέβαλε στην επαγγελματική εξέλιξη των στρατιωτικών, γεγονός που εξηγεί γιατί στις επιγραφές εκτός από τους στρατηγούς αναγράφονται και χαμηλότεροι βαθμοί στην ιεραρχία.

Οι περιοχές, από όπου προέρχονται οι επιγραφές, δηλώνονται σύμφωνα με την ονομασία τους στην ιστορική γεωγραφία με βάση τη σειρά *Tabula Imperii Byzantini*, με αποτέλεσμα ο αναγνώστης αξιοποιώντας και τη γνώση στην έρευνα διοικητική-στρατιωτική εξέλιξη των θεμάτων στην Μακεδονία και τη Θράκη να σχηματίζει μια όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα όχι μόνο για τα μεγάλα αμυντικά έργα στην ευαίσθητη αυτή γεωγραφική ζώνη, αλλά και για τη συμβολή της επιγραφικής στις εξελίξεις στη στρατιωτική διοίκηση αυτή την περίοδο.

Στη μελέτη αυτού του κεφαλαίου ιδιαίτερη σημασία έχει επίσης ο τρόπος με τον οποίο ο Ζάρρας χειρίζεται τις ιστορικές πηγές και άλλα κείμενα, όπως εγκωμιαστικούς λόγους και κτητορικά τυπικά, καθώς και συμπληρωματικά

αρχαιολογικά ευρήματα για την προσωπογραφική έρευνα προκειμένου να αξιοποιήσει με ακόμη πιο ουσιαστικό τρόπο τα επιγραφικά δεδομένα, όπως για παράδειγμα στις περιπτώσεις του Λέοντος Χιτζιλάκη, του Ελπίδιου Βραχάμη, της οικογένειας Φιλομάτη και άλλων στρατιωτικών αξιωματούχων.

Στο πρώτο κεφάλαιο της δεύτερης θεματικής ενότητας ο Ζάρρας εξετάζει κτητορικές επιγραφές από την κομνήνεια περίοδο, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του σε ιδιαίτερες περιπτώσεις, οι οποίες εξυπηρετούν την επιστημονική μεθοδολογία και τον ιδιότυπο τρόπο ανάγνωσης που ο συγγραφέας επιχειρεί. Αναφέροντας ορισμένα πρωιμότερα της κομνήνιας εποχής μνημεία ως εισαγωγικά, ο συγγραφέας θέτει ως όριο την Παναγία των Χαλκίων (1028) για να σχολιάσει όχι την πιο γνωστή εγχάρακτη στο υπέρθυρο της εισόδου, αλλά τη γραπτή επιγραφή του Ιερού Βήματος, στην οποία δεν είχε δοθεί η δέουσα σημασία μέχρι σήμερα. Λόγω της σπανιότητας τέτοιου είδους επιγραφών αυτή την εποχή κυρίως από άποψη περιεχομένου, το οποίο ο Ζάρρας αναδεικνύει μέσα από την ερμηνεία του κειμένου σε σχέση με τον χώρο και τον ταφικό χαρακτήρα του μνημείου, η ερμηνεία της προβάλλει ως ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα, παρά το γεγονός ότι δεν εντάσσεται στο χρονολογικό πλαίσιο της μελέτης.

Οι γνώσεις του Ζάρα στη μνημειακή ζωγραφική και η χρήση των κειμένων του δίνουν τη δυνατότητα να προχωρήσει σε μια αρκετά πρωτότυπη ερμηνεία του ρόλου του χορηγού του Αγίου Παντελεήμονα στο Νέρεξι (1164), Αλεξίου Κομνηνού, ανιψιού του ομώνυμου αυτοκράτορα και ιδρυτή της δυναστείας των Κομνηνών. Η ερμηνεία αυτή βασίζεται στην αξιοποίηση των λίγων γραπτών πηγών, οι οποίες σε συνδυασμό με την επιγραφή συμβάλλουν στην κατανόηση της προσωπικότητας του κτήτορα και του ρόλου του στο σχεδιασμό του εικονογραφικού προγράμματος του ναού.

Στο επόμενο κεφάλαιο που επιγράφεται *Local élites* ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το σημαντικό παράδειγμα της Καστοριάς και εστιάζει στις δύο μεγάλες οικογένειες του Δημιώτη και του Κασνίτζη, οι οποίες συνεξετάζονται κυρίως μέσα από τις αντιθέσεις τους ως διαφορετικές περιπτώσεις προσωπικοτήτων και τρόπου προβολής τους, που αποτυπώνονται στα κτητορικά πορτραίτα. Από την άποψη αυτή η έρευνα των κτητορικών πορτραίτων συνολικά μαζί με συν-απεικονιζόμενα εικονογραφικά θέματα, όπως το Άγιο Κεράμιο συνιστούν μια διαφορετική ερμηνευτική προσέγγιση.

Η βαθιά μελέτη του κτητορικού επιγράμματος στον νάρθηκα των Αγίων Αναργύρων (1160-1180), οδηγεί σε νέα συμπεράσματα, όπως τη σχέση του επιγραμματοποιού στον ναό της Καστοριάς με κύκλο μαθητών του Μιχαήλ

Ψελλού. Με αφορμή το εικονογραφικό πρόγραμμα στον νάρθηκα, ο Ζάρρας θέτει το ζήτημα της συνεργασίας του ζωγράφου και του επιγραμματοποιού και προσφέρει μια νέα ερμηνεία για τη σχέση της επιγραφής με το πορτραίτο του Δημιώτη ως μοναχού.

Η μονογραφία του Νεκτάριου Ζάρρα αποτελεί επομένως το πρώτο συνθετικό έργο, που συνοψίζει τις έως τώρα γνώσεις μας στο ζήτημα της χορηγίας κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο σε μια ευρεία γεωγραφική περιοχή, που περιλαμβάνει τη Μακεδονία και τη Θράκη. Η εμβριθής ανάλυση και η ολιστική ρηξικέλευθη ανάγνωση των επιγραφών, που φωτίζουν στην ουσία τα νοήματά τους μέσα στο ιστορικό και κοινωνικό περιβάλλον τους, δεν αποτελούν παρά ορισμένες μόνο από τις πολλές αρετές του βιβλίου. Η συμβολή του ωστόσο αποτελεί για έναν επιπρόσθετο λόγο σημείο αναφοράς, καθώς θέτει στο επίκεντρο της έρευνας και τρεις πολύ χαρακτηριστικές επιγραφές του Αγίου Όρους. Με δεδομένο το ζωηρό προσωπικό ενδιαφέρον μας για το συγκεκριμένο υλικό που προέρχεται από έναν χώρο, με τον οποίο συνδιαλεγόμαστε επιστημονικά τρεις περίπου δεκαετίες και πιστεύοντας ότι η έρευνα της επιγραφικής του Άθω προχωρά με πιο γοργά βήματα στις μέρες μας, καταθέτουμε εν συνεχεία τις σκέψεις μας γύρω από τους νέους δρόμους που ανοίγει η μονογραφία του Ζάρρα στο ζήτημα της ερμηνείας των κτητορικών επιγραφών του Αγίου Όρους, αντλώντας στοιχεία από τη συγκροτημένη επιχειρηματολογία του.

Οι σωζόμενες βυζαντινές κτητορικές επιγραφές του Αγίου Όρους, μολονότι ελάχιστες, συμπληρώνουν τις πλούσιες πληροφορίες των πηγών γύρω από τη χορηγία και την κτητορική δραστηριότητα στα αθωνικά μοναστήρια κατά τις δύο περιόδους ακμής του κοινοβιακού μοναχισμού, τον 10ο και 14ο αι. Οι επιγραφές των αθωνικών μονών εν γένει είλκυσαν το ενδιαφέρον περιηγητών και λόγιων μοναχών ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου και τις αρχές του 20ου αι. (στην προ-επιστημονική φάση της έρευνας στον χώρο του Αγίου Όρους). Την πρώτη όμως απόπειρα συστηματικής προσέγγισης της επιγραφικής στο Άγιον Όρος σηματοδοτεί η έκδοση του συντάγματος 570 επιγραφών της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου (ελάχιστο μόνο τμήμα του σωζόμενου στον Άθω υλικού) από τους Gabriel Millet, Jules Pargoire και Louis Petit το 1904². Ο σχεδιασμός της έκδοσης του δεύτερου τόμου που θα περιελάμβανε τις υπόλοιπες επιγραφές που είχαν καταγράψει, δεν καρποφόρησε. Σε μονογραφίες

---

2. G. MILLET, J. PARGOIRE, L. PETIT, *Recueil des inscriptions Chrétiennes de l' Athos*, Paris 1904 [ανατ. Θεσσαλονίκη 2004].

και άρθρα που αφορούν έργα τέχνης (ζωγραφικά σύνολα, γλυπτά, ξυλόγλυπτα, κεντητά, αντικείμενα μικροτεχνίας κ.λπ.) από διάφορες αθωνικές μονές έχουν δημοσιευτεί άγνωστες μέχρι πρότινος επιγραφές και επανεξετάστηκαν άλλες, λιγότερο ή περισσότερο γνωστές. Μάλιστα, ο γράφων πραγματεύτηκε έναν αριθμό βυζαντινών επιγραφών είτε μέχρι πρότινος άγνωστων είτε γνωστών, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο.

Στη μονογραφία του ο Ζάρρας περιλαμβάνει τρεις μεσοβυζαντινές κτητορικές επιγραφές από το Άγιον Όρος, που προέρχονται, η πρώτη από το παλαιό μονύδριο του Αγίου Νικολάου του Τροχαλά, ερειπωμένου σήμερα κελλιού, εξαρτημένου από τη μονή Βατοπεδίου και οι άλλες δύο από τις μονές Μεγίστης Λαύρας και Βατοπεδίου αντίστοιχα. Η πρώτη επιγραφή, η πρωιμότερη μάλιστα σωζόμενη ή τουλάχιστον γνωστή μέχρι σήμερα κτητορική επιγραφή του Αγίου Όρους, είναι χαραγμένη σε τμήμα υπερθύρου, που σήμερα φυλάσσεται στη μονή Βατοπεδίου. Το ενεπίγραφο αρχιτεκτονικό μέλος προέρχεται από το καθολικό του παλαιού μονυδρίου και σήμερα κελλιού εξαρτημένου από τη μονή Βατοπεδίου, του Αγίου Νικολάου του Τροχαλά, το οποίο ιδρύθηκε στα τέλη του 10ου αι., καθώς η πρώτη μνεία του απαντά σε έγγραφο του 998. Η επιγραφή, που δημοσιεύτηκε πρώτη φορά από τον γράφοντα, μνημονεύει τον πρώτο και άγνωστο από άλλες πηγές κτήτορα του μονυδρίου, τον ηγούμενο Νικόλαο και χρονολογήθηκε στα τέλη του 10ου αι. Η συγκεκριμένη μάλιστα συνιστά και τη μόνη γνωστή έως τώρα κτητορική επιγραφή ενός αρχαίου αθωνικού μονυδρίου, που παρήκμασε ήδη πολύ νωρίς και περιέπεσε σε κελλί.

Οι δύο επόμενες επιγραφές, οι πλέον, κατά τη γνώμη μου, εμβληματικές του Αγίου Όρους, είναι αυτές στις οποίες εμβαθύνει εντυπωσιακά ο συγγραφέας, με ενδελεχή τεκμηρίωση. Αξιοποιώντας πηγές και αρχαιολογικά δεδομένα τις επανεξετάζει υπό το πρίσμα νέων πειστικών επιχειρημάτων. Η πρώτη εξ αυτών είναι αποτοιχισμένη, φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη της Μεγίστης Λαύρας και αναφέρεται στην ανέγερση δύο κτισμάτων της μονής το 1059/60: του κωδωνοστασίου και της φιάλης. Αποτελείται από 14 στίχους, είναι έμμετρη δωδεκασύλλαβη και εμπεριέχει λόγιες ομηρικές εκφράσεις. Την επιγραφή δημοσίευσαν πρώτοι οι Gabriel Millet, Jules Pargoire και Louis Petit (1904) και συμπεριέλαβαν σε μελέτες τους ο Andreas Rhoby και ο γράφων³.

3. A. RHOPY, *Byzantinische Epigramme auf Stein. Nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2*. Wien 2014, 184-186. D. LIAKOS, Byzantine and Post-Byzantine Athonite Dedicatory Inscriptions in Historical and Archaeological Context, in: *Text/Inscriptions/Images-*

Ο συγγραφέας στη Γ΄ Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων το 2019, έχοντας κατανοήσει το κενό στην έρευνα γύρω από την ερμηνεία του επιγράμματος της Μεγίστης Λαύρας, προχωρά στην πλέον ουσιαστική μελέτη και επανεξέτασή του, αναλύει σε βάθος το περιεχόμενο και επισημαίνει τα πολυεπίπεδα νοήματά του. Τα πορίσματα της έρευνάς του παραθέτει αναλυτικά στη μονογραφία του. Η επιγραφή αποτελεί αναμφίβολα σημαντικό τεκμήριο της ιστορίας του οικοδομικού συγκροτήματος της Μεγίστης Λαύρας στην πρώιμη φάση του, πριν δηλαδή την επέκτασή του προς ανατολάς στα τέλη του 11ου αι. Ιδιαίτερο στοιχείο του κειμένου συνιστά η αναφορά της ανέγερσης, με πρωτοβουλία του ηγουμένου Ιωάννη, δύο κτισμάτων, τα οποία ήταν ανεξάρτητα.

Η πρακτική αυτή, η αναφορά δηλαδή της οικοδόμησης δύο κτισμάτων στην ίδια επιγραφή, μάλλον σπάνια από άλλες περιπτώσεις, από όσο τουλάχιστον γνωρίζω, στο Άγιον Όρος απαντά σε μία ακόμη επιγραφή, αυτή της παλαιάς τράπεζας και του ελαιοτριβείου της μονής Βατοπεδίου του 1320, η οποία εντοχίστηκε σε δεύτερη χρήση στον εξωνάρθηκα του καθολικού της.

Η θέση της παλαιάς, αρχικής, φιάλης της Μεγίστης Λαύρας δεν είναι γνωστή, δε θεωρώ όμως απίθανο ότι προϋπήρχε στη θέση της υφιστάμενης, η οποία ανακατασκευάστηκε το 1635, ενσωματώνοντας θωράκια σε δεύτερη χρήση, ορισμένα από τα οποία πιθανώς προέρχονται από το αρχικό κτίσμα· το τελευταίο μάλιστα ζήτημα απασχόλησε επισταμένως την έρευνα. Από την άλλη μεριά, η θέση του σύγχρονου με τη φιάλη κωδωνοστασίου είναι πλέον γνωστή, καθώς η θεμελίωσή του έχει εντοπιστεί ανασκαφικά βορείως του καθολικού. Πρόσφατα βέβαια υποστηρίχθηκε ότι το κωδωνοστάσιο ήταν ενσωματωμένο στον νάρθηκα του καθολικού, άποψη που δε συνάδει με τα ακλόνητα ανασκαφικά δεδομένα, καθώς και άλλες αξιόπιστες πηγές, που υπαινίσσονταν τη θέση του κωδωνοστασίου βορείως του καθολικού, πριν μάλιστα την ανασκαφική του διερεύνηση.

Η μέχρι σήμερα έρευνα γύρω από τη συγκεκριμένη επιγραφή της Μεγίστης Λαύρας έχει εστιάσει κυρίως στο οικοδομικό χρονικό της. Ο συγγραφέας για πρώτη φορά εμβαθύνει με ιδιαίτερη οξυδέρκεια στο περιεχόμενό της εν συνόλω και κατά κύριο λόγο στη λειτουργία και τον ρόλο του κύριου στοιχείου του κωδωνοστασίου, του σημιάντρου, στον διαρκή πνευματικό αγώνα των μοναχών, τεκμηριώνοντας τη σημασία του στη ζωή ενός αθωνικού κοινοβίου. Αν και η ύπαρξη του κωδωνοστασίου σε ένα μοναστικό κοινόβιο είναι αυτονόητη, ο

International Conference Art Readings 2016, ed. E. Moutafon - J. Erdeljan, Sofia 2017, 177-178.

συγγραφέας πολύ ορθά διέκρινε ότι η σημασία του στη συγκεκριμένη περίπτωση χρήζει περαιτέρω ανάλυσης, διότι ο ρόλος του είναι ακόμη πιο ουσιαστικός στη ζωή του κοινοβίου στην περίοδο της ακμής του: το σήμαντρο καλεί τους μοναχούς στην κοινή λατρεία στο καθολικό, τον πυρήνα της μοναστικής ζωής, όπως άλλωστε επιτάσσουν οι κανόνες της μοναστηριακής ζωής που όρισε ο πρώτος κτήτορας, ο όσιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης, σε ένα από τα κείμενά του, την *Υποτύπωση*.

Η επιλογή του ηγουμένου Ιωάννη να καταγράψει στην ίδια επιγραφή την ανέγερση των δύο κτισμάτων, της φιάλης και του κωδωνοστασίου, όπως εύστοχα υποστηρίζει ο συγγραφέας, ερμηνεύεται πλήρως αν λάβουμε υπόψη τον ρόλο αμφοτέρων στην πνευματική ζωή και πρόοδο του κοινοβίου. Και τα δυο κτίσματα στην ουσία προετοιμάζουν και εισάγουν τους μοναχούς στην πνευματικότητα της λειτουργικής ζωής. Επισημαίνεται εύστοχα η προφανής αλληλεπίδραση μεταξύ του περιεχομένου του επιγράμματος και της μοναστικής ζωής: το κείμενο ζωντανεύει κάθε φορά που οι μοναχοί κινούνται στον χώρο μεταξύ της φιάλης, όπου τελείται ο αγιασμός των υδάτων, και του κωδωνοστασίου, που με το χτύπημα του σημάντρου του καλούνται οι μοναχοί στην κοινή λατρευτική πράξη και προσευχή. Με άλλα λόγια, η λειτουργία του σημάντρου βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με το κείμενο της επιγραφής, που υπενθυμίζει την υποχρέωση της κοινής πνευματικής σύναξης, στην οποία καλούνται οι μοναχοί βλέποντας και διαβάζοντάς τη, την ώρα που χτυπά το σήμαντρο.

Το άρτιο επίγραμμα της Λαύρας τονίζει τον δυναμικό πνευματικό χαρακτήρα του μοναστικού περιβάλλοντος και επιπλέον υπενθυμίζει τη διαρκή πνευματική πάλη μοναχών και δαιμόνων και επομένως την υποχρέωση των πρώτων για συνεχή ψαλμωδία και προσευχή, ώστε να υπερνικούν τις δαιμονικές δυνάμεις, τον πειρασμό. Αυτό το πνευματικό όπλο των μοναχών, εφόδιο στην πάλη ενάντια στο κακό και τους πειρασμούς, εικονογραφείται, όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο συγγραφέας, στον Σιναϊτικό κώδικα 418 των αρχών του 12ου αι.

Ο πνευματικός αγώνας και η πάλη των μοναχών με τους πειρασμούς τονίζεται στην επιγραφή με τις φράσεις *σάλπιγγος δίκην ἀλαλάζοντος, ὀπλίτας τοῦ λόγου και παρὰταξιν τῶν δαιμόνων*. Αυτό το στρατιωτικό λεξιλόγιο απηχεί το κείμενο της Κλίμακας του Ιωάννη, που μιλάει για τους πνευματικούς κινδύνους, τους οποίους εγχυμονεί η διαρκής στις μοναστικές αδελφότητες παρουσία των δαιμονικών δυνάμεων, οδηγώντας κάποιους μοναχούς να υποκύπτουν σε πειρασμούς και να αμελούν τα καθήκοντά τους, όπως είναι η συμμετοχή στις μεγάλες αγρυπνίες και στην κοινή προσευχή και λατρεία στο καθολικό.

Ο συγγραφέας προχωρά στην ανάλυση του επιγράμματος επισημαίνοντας ότι στην Κλίμακα του Ιωάννη η ψαλμωδία παρουσιάζεται ως σάλπιγγα, αλλά και ως ένα από τα κύρια πνευματικά εφόδια των μοναχών που τους βοηθάει να ανέβουν την κλίμακα των αρετών και να καταστούν *φιλόθεοι*. Η έννοια του μοναστικού αγώνα που οπτικοποιείται με στρατιωτικές εικόνες, όπως η παρομοίωση του ήχου του σήμαντρου με τον ήχο της σάλπιγγας, που καλεί τους μοναχούς σε πνευματική εγρήγορση, επαναλαμβάνεται, όπως πολύ ορθά υποστηρίζεται, και σε κείμενο του Θεόδωρου Βαλασαμώνας.

Το θεολογικο-πνευματικό περιεχόμενο του επιγράμματος, που αναδεικνύει ο Ζάβρας, αντανακλά την ατιμόσφαιρα του κοινοβίου της Μεγίστης Λαύρας και αναμφίβολα φέρει τη σφραγίδα της προσωπικότητας του ηγουμένου Ιωάννη. Η σημασία του κτητορικού του έργου ενισχύεται και από τον πνευματικό του ρόλο ως ηγούμενος του κοινοβίου. Άλλωστε ο όρος *ποιμενάρχης* στην επιγραφή ευθέως δηλώνει την εξουσία του ηγουμένου, όπως αυτή προβάλλεται και μέσω του συλλογικού καθήκοντος της αδελφότητας, της συμμετοχής δηλαδή στη λειτουργική ζωή του μοναστηριού, του οποίου είναι επικεφαλής.

Η επιγραφή, μνημονεύοντας τον Ιωάννη ως ηγούμενο και κήτορα των δύο κτισμάτων, λειτουργεί διττά: υπενθυμίζει στην αδελφότητα τον πρωταρχικό ρόλο του ηγουμένου στη ζωή της μονής και επιπλέον, μέσω της λειτουργίας του κωδωνοστασίου, συνδέει σε ιδεολογικό επίπεδο τον ίδιο με τον πρώτο κήτορα και ηγούμενο της μονής όσιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη στην *Υποτύπωση*, άλλωστε, ένα από τα κείμενα του οσίου Αθανασίου, που αφορά τους κανόνες της μοναστικής ζωής, τονίζεται η σημασία της σύναξης των μοναχών στο καθολικό για την κοινή λατρεία. Ο Ιωάννης, ο οποίος ποιμαίνει τη Λαύρα μισό και πλέον αιώνα μετά τον όσιο Αθανάσιο, ακολουθεί τη μοναστική παράδοση που ο πρώτος κήτορας καθιέρωσε.

Ο Ιωάννης υπήρξε δυναμική προσωπικότητα, είχε ισχυρούς δεσμούς με την Κωνσταντινούπολη και ιδιαίτερος τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, όπως άλλωστε πιστοποιείται από τις πηγές. Μάλιστα, όπως έχει υποστηριχθεί, η σχέση αυτή αποτυπώνεται και στην παραγγελία του στροβιλίου της φιάλης στην Κωνσταντινούπολη, ένα μοναδικό στον Άθω αντικείμενο, στο οποίο η έρευνα επανήλθε και πρόσφατα.

Τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζουν οι αγιορείτες ηγούμενοι ως κήτορες αποτυπώνει και η επόμενη επιγραφή από το Άγιον Όρος, που μελετά ο συγγραφέας: πρόκειται για το επίγραμμα που συνοδεύει την ψηφιδωτή παράσταση της Δέησης πάνω από την είσοδο του μεσονυκτικού του καθολικού

της μονής Βατοπεδίου, έργο του τέλους του 11ου - αρχών 12ου αι. Την πρώτη δημοσίευση της επιγραφής οφείλουμε στους Gabriel Millet, Jules Pargoire και Louis Petit⁴, ενώ συμπεριέλαβαν σε μεταγενέστερες μελέτες τους οι Ευθύμιος Τσιγαρίδας, Σταύρος Μαμαλούκος και Andreas Rhoby⁵. Ο Ζάρρας, έχοντας και εδώ αντιληφθεί το ουσιαστικό κενό γύρω από την ερμηνεία της επιγραφής, στη Γ' Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων προχωρά, όπως και στην περίπτωση της Λαύρας, σε μια διεξοδική ανάλυση του περιεχομένου, εστιάζοντας σε σημεία, τα οποία διέλαθαν της μέχρι τότε έρευνας. Τα νέα δεδομένα γύρω από την επιγραφή παραθέτει αναλυτικά στη μονογραφία του. Με τις νέες απόψεις που εξέφρασε ο συγγραφέας, συντάχθηκε δυο χρόνια αργότερα και η Σοφία Καλοπίση-Βέρτη⁶.

Το επίγραμμα ξεκινά, όπως εύστοχα επισημαίνει ο συγγραφέας, με αναφορά στα αποτελέσματα της φθοράς του χρόνου, που αποτυπώθηκαν στην εικόνα του ψηφιδωτού, το οποίο με διακαή πόθο ο ηγούμενος Ιωαννίκιος επιθυμεί να αποκαταστήσει. Η αναφορά στη φθορά που επιφέρει ο χρόνος στην εικόνα των έργων τέχνης εν γένει είναι ένας κοινός ρητορικός τόπος που απαντά στην αρχή βυζαντινών κτητορικών επιγραφών. Το μέγεθος της φθοράς στο ψηφιδωτό υποχρεώνει τον κτήτορα να παρέμβει, επαναφέροντάς το στην αρχική του κατάσταση, ποιότητα και λάμψη, όπως υπαινίσσονται οι λέξεις *ΑΚΑΛΛΗ* και *ΚΑΤΕΚΟСΜΗΘΗ ΛΙΑΝ*. Ο συγγραφέας στέκεται υποδειγματικά σε λέξεις του κειμένου, που υπερτονίζουν και αναδεικνύουν τον ρόλο του κτήτορα ηγουμένου Ιωαννίκιου, όπως *ΠΟΘΩ ΔΙΑΠΥΡΩ*, αλλά και *СПΟΥΔΗ*, λέξη που δηλώνει την αναγκαιότητα οργάνωσης για την πραγματοποίηση της χορηγίας από τον Ιωαννίκιο, άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιδιότητα του ηγουμένου και κατά συνέπεια την υποχρέωσή του να μερμνήσει για τη διακόσμηση του καθολικού.

Ο συγγραφέας πολύ ορθά στέκεται στην παλαιότερα διατυπωθείσα άποψη, κατά την οποία ο ηγούμενος Ιωαννίκιος δεν ήταν εν ζωή όταν ολοκληρώθηκε η φιλοτέχνηση του ψηφιδωτού και ότι ο Σωφρόνιος, που συνέθεσε το επίγραμμα, ήταν ο διάδοχος του Ιωαννίκιου. Το ότι ο λόγιος μοναχός Σωφρόνιος, επί

4. MILLET, PARGOIRE, PETIT, *Recueil*, 15.

5. Ε.ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, Τα ψηφιδωτά και οι βυζαντινές τοιχογραφίες, στο: *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, τ. Α', Αγιον Όρος 1996, 224, 226. Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, *Το καθολικό της μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001, 256-257. Α. RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, Wien 2009, 381-385.

6. S. KALOPISSI-VERTI, Epigram on a Deesis Mosaic, στο: *Sources for Byzantine Art History II: The Visual Culture of Later Byzantium (c. 1081-c. 1350)*, ed. F. SPINGOU, Cambridge University Press 2021, 1440-1447.

των ημερών του οποίου ολοκληρώθηκε η ψηφιδωτή παράσταση, δεν υπήρξε ηγούμενος μετά τον Ιωαννίκιο, εύκολα αποδεικνύεται αν ανατρέξει κανείς στον κατάλογο ηγουμένων της μονής, στον οποίο ο πρώτος δεν μνημονεύεται.

Τώρα, όσον αφορά το ερώτημα εάν ο ηγούμενος Ιωαννίκος ήταν ή όχι εν ζωή όταν ολοκληρώθηκε η παράσταση, το επίθετο *τρισόλβιος*, όπως παρατηρεί ο Ζάρρας, δεν συνιστά απαραίτητα ένδειξη ότι είχε πεθάνει, καθώς στη σύγχρονη ποίηση το επίθετο συναντάται με διαφορετικό περιεχόμενο. Εν αντιθέσει, όπως με ενάργεια υποστηρίζει, το νεκρικό περιεχόμενο της Δέησης είναι αυτό που υποδεικνύει ότι ο Ιωαννίκος είχε πεθάνει την περίοδο που ολοκληρώθηκε η ψηφιδωτή παράσταση.

Αναφορικά με τον ρόλο του Σωφρονίου στη σύνταξη του επιγράμματος, με μια πολύ εύστοχη μεθοδολογικά επιχειρηματολογία τεκμαίρεται ότι ο Σωφρόνιος ήταν λόγιος, κάτοχος υψηλής παιδείας μοναχός, ο οποίος επωμίστηκε το βάρος της ολοκλήρωσης της ψηφιδωτής Δέησης και συνέταξε το επίγραμμα. Αυτό άλλωστε υποδηλώνει και η χρήση των λέξεων *ΠΙΠΙΝ* και *ΝΥΝ* που δείχνουν την έναρξη του κτητορικού έργου (από τον Ιωαννίκιο) και την ολοκλήρωσή του (από τον Σωφρόνιο) αντίστοιχα. Στην περίπτωση βέβαια που η πατρότητα του επιγράμματος δεν ανήκει στον Σωφρόνιο, τότε ο ίδιος θα πρέπει να ανέθεσε τη σύνταξή του σε κάποιον επιγραμματοποιό. Οποιαδήποτε περίπτωση όμως και αν ισχύει, η τελευταία φράση *ΤΑΥΤΑ ΜΟΝΑΧΟΣ ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΝΥΝ ΛΕΓΕΙ* προστέθηκε *ad hoc* από τον Σωφρόνιο για να δηλώσει το όνομά του και να κάνει γνωστή την ταυτότητά του, ορίζοντας ως *νυν* το δικό του παρόν, την περίοδο δηλαδή της αναγραφής του επιγράμματος.

Η στενή σχέση του Ιωαννικίου με τον Σωφρόνιο που απηχεί το επίγραμμα, υποδηλώνεται στον τελευταίο στίχο του, όπου τονίζεται ο ρόλος του Σωφρονίου, ο οποίος ως δεύτερος κτήτορας ολοκλήρωσε την κτητορική σύνθεση, την οποία είχε ξεκινήσει ο Ιωαννίκιος. Ο Σωφρόνιος τον επαινεί ως κήτορα και εύχεται για τη σωτηρία του μέσω του εσχατολογικού περιεχομένου της Δέησης.

Ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι η συνύπαρξη του εικονογραφικού σχήματος της Δέησης και του επιγράμματος συνιστά την οπτική, εικαστική αφήγηση, μιας σημαντικής στιγμής στην ιστορία της μονής και μάλιστα στα όψιμα χρόνια της πρώτης ακμής του αθωνικού κοινοβιακού μοναχισμού. Όλα τα δεδομένα, που παραθέτει ο συγγραφέας με την επανάγνωση του επιγράμματος, συνάδουν με τη χρονολόγηση της παράστασης στα τέλη του 11ου - αρχές 12ου αι. και μάλιστα μετά το 1094, έτος που για τελευταία φορά μνημονεύεται ο Ιωαννίκιος στις πηγές.

Η συμβολή της μονογραφίας του Νεκτάριου Ζάρα στη μελέτη της χορηγίας και της κτητορικής δραστηριότητας στη Μακεδονία και τη Θράκη στους μεσοβυζαντινούς χρόνους είναι αδιαμφισβήτητη, καθώς με στέρεη επιχειρηματολογία προσφέρει μία νέα, καλοδεχούμενη στην έρευνα, ανάγνωση του υλικού. Ιδιαίτερος για τον χώρο του Αγίου Όρους, η επανεξέταση των δύο σημαντικών επιγραμμάτων από τις μονές Μεγίστης Λαύρας και Βατοπεδίου προσθέτει νέα δεδομένα στα όσα μέχρι σήμερα είχαμε υπόψη μας, καθώς ο συγγραφέας δεν αρκείται σε επιδεσμικές προσεγγίσεις, αλλά υπό το πρίσμα των κρυμμένων –εντός και εκτός εισαγωγικών– θεολογικών νοημάτων και των δεδομένων που αντλεί από τις πηγές και την αρχαιολογική έρευνα, επιχειρεί μια νέα πραγμάτευση του περιεχομένου τους και αναθεωρεί απόψεις, που έχουν επικρατήσει στη μέχρι τώρα βιβλιογραφία.

Τα μεθοδολογικά εργαλεία που τον οδήγησαν στις θεολογικές συνάψεις, τις οποίες αναγνώρισε στο επίγραμμα της Μεγίστης Λαύρας, αλλά και η νέα διάσταση που έδωσε στον ρόλο των δύο κύριων προσώπων που εμπλέκονται στη φιλοτέχνηση της ψηφιδωτής Δέησης στο καθολικό της μονής Βατοπεδίου και τη σύνταξη του επιγράμματος, θα πρέπει πλέον να αποτελέσουν οδηγό στη μελέτη ή την επανεξέταση του επιγραφικού υλικού εν γένει.

Εν κατακλείδι, ο συγγραφέας προσεγγίζει με αξιοζήλευτη ευχέρεια δημοσιευμένο επιγραφικό υλικό, ενώ μέσα από τη συνεξέταση των ιστορικών συμφραζομένων, των διαθέσιμων γραπτών πηγών και των αρχαιολογικών δεδομένων, προχωρά σε μια πρωτοπόρα ανάλυση του περιεχομένου των επιγραφών, φωτίζοντας τον ρόλο των χορηγών στην μεσοβυζαντινή περίοδο στην περιοχή της Μακεδονίας και της Θράκης. Επιπροσθέτως, εμβαθύνει για πρώτη φορά στην αδημοσίευτη επιγραφή του καθολικού της μονής του Χριστού στον Κορύλοβο Δράμας, δίνοντας μια άκρως πρωτότυπη και πειστική ερμηνεία.

Η πρόσφατη μονογραφία του Ζάρα έρχεται ως φυσικό και αναμενόμενο αποτέλεσμα της μέχρι τώρα πλούσιας ερευνητικής και συγγραφικής του δραστηριότητας και συνάμα υπόσχεται, θα έλεγα εγγυάται, την ποιότητα και επιστημονική βαρύτητα των μελλοντικών του συμβολών. Προσωπικά θεωρώ ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα την επανεξέταση γνωστού υλικού, την οποία ο συγγραφέας επιχείρησε στη μονογραφία του, με μια νέα, ρηξικέλευθη ματιά. Κάτι τέτοιο άλλωστε απαιτεί ισχυρό γνωστικό υπόβαθρο, αλλά και μεθοδολογικά εφόδια, που οδηγούν στην αποφυγή άσκοπων επαναλήψεων καθιερωμένων απόψεων και κυρίως αγκυλώσεων και στερεοτύπων που εν

πολλοίς χαρακτηρίζουν δυστυχώς ακόμη και σήμερα την έρευνα της επιγραφικής σε ορισμένες περιπτώσεις.

Οι ερευνητικές τομές και «υπερβάσεις» που επιχείρησε μέσα από μια διεισδυτική και ρηξικέλευθη ματιά σε ένα εν πολλοίς γνωστό, εν τέλει όμως άγνωστο σε πολλές πτυχές του, υλικό, αναδεικνύουν τα σημαντικά κενά που χαρακτηρίζουν ακόμη την έρευνα της βυζαντινής επιγραφικής και συνάμα προωθούν ουσιαστικά τη μελέτη της μεσοβυζαντινής περιόδου στη Μακεδονία και τη Θράκη και αυτό, γιατί μέσα από τη νέα, ανανεωτική, επιστημονική ματιά και σύγχρονη μεθοδολογική προσέγγιση οι επιγραφές εντάσσονται πλέον πρωταγωνιστικά στο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο των ως άνω περιοχών κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους.

ΔΡ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

Αρχαιολόγος

Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους

